

Онуфрій БАНАХ

**ДОЦЕНТ ФЕДІР ДЕРКАЧ –
ПЕРШИЙ ДЕКАН ХЕМІЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ ЛНУ**

Зі встановленням у Західній Україні режиму Других совітів відновив свою діяльність Львівський державний університет ім. Івана Франка. Постановою Раднаркому УРСР від 30 серпня 1944 року в його складі створено хемічний факультет на базі трьох кафедр – неорганічної, органічної та фізичної хемії. Першим деканом був призначений старший викладач кафедри неорганічної хемії Федір Деркач (1908–1987). Тоді ж започатковано й кафедру аналітичної хемії.

Після повернення до Львова радянської влади у 1944 році обов'язки ректора університету певний час виконував професор Микола Паше-Озерський (1889–1962), завідувач кафедри кримінального права і процесу. Втім ще за Перших совітів він числився проректором Львівського університету з навчальної роботи, а

Федір Деркач – продеканом природничого факультету. Тож 10 жовтня 1944 року від імени ректорату Федорові Андрійовичу, який після фронтового поранення перебував у Казахстані, надійшло запрошення повернутися до Львова. 25 листопада новопризначений ректор Іван Белякевич (1905–1984) підтвердив цю пропозицію, на що Федір Деркач дав згоду. 1 березня 1945 року він був оформлений на посаду старшого викладача кафедри неорганічної хемії, а 15 березня очолив хемічний факультет.

Уперше з Федором Андрійовичем я зустрівся в серпні 1952 року на вступному екзамені з хемії. На той час ми, молодь із міст і сіл Західної України, прагнули здобути вищу освіту, працювати викладачами й інженерами, аби лишень вирватися з колгоспного рабства. До Львівського університету на хемічний факультет подалося нас троє випускників Підгаєцької середньої школи, що на Тернопільщині – Іван Залуцький (1935–2004), Михайло Михайлишин (1932–1984) і я. Першим іспитом була хемія. Приймав декан. Середнього зросту, ледь хвилясте волосся, дещо посріблене сивиною, суворий пронизливий погляд – таким було перше враження від його персони. А надто коли лівою рукою вкладав перо поміж пальців правої кисти, виводячи оцінку у відомості. Вислухавши відповіді на запитання з екзаменаційного білета, він додатково загадав мені написати рівняння реакції взаємодії азотної кислоти з натрієм. Це здалося дуже простим завданням.

– Ти впевнений, що при цьому виділяється водень? – звів брови Федір Андрійович.

– Цілком упевнений.

– А чому так переконаний у цьому?

– Бо нам це пояснювали у школі.

– А хто у вас викладав хемію? З якого інституту вчителька?

– З Ніжинського педагогічного інституту. Недавно прибула, викладала в нас хемію й біологію. Звати Зінаїда Головченко.

Він ще розпитав про властивості вуглекислого газу і після цього вивів в екзаменаційному листку «відмінно». Такі ж оцінки поставив і моїм однокласникам-підгайчанам. У висліді нас трьох зарахували студентами – дарма, що ми навіть не були комсомольцями. Вже пізніше, коли проходили практикум із неорганіки, я збагнув, що помилявся. Адже азотна кислота з металами реагує інакше, аніж інші. Та все ж отримав «відмінно». Чому так?

Як дізнався згодом, у той рік Федір Андрійович зарахував на хемічний факультет ще кількох хлопців, які не пройшли за конкурсом на інші спеціальності. Для цього влаштував їм додатковий екзамен із хемії. Таким чином декан намагався збільшити в себе на факультеті відсоток хлопців, оскільки донедавна це число не перевищувало чверти. А вже в нашому наборі воно становило рівно третину. Також попри велику кількість абітурієнтів зі східних областей України я зауважив, що більшість серед зарахованих додатково походила зі західного регіону. Крім того, мені здалося, що Федір Андрійович симпатизує вихідцям із малозабезпечених сільських родин, а саме такі переважали серед вступників-галичан, тож я ще й виснував, що він є українським патріотом.

Наприкінці першого семестру якраз на Святий вечір мені довелося прооперуватися з приводу апендициту. Після виписки з лікарні я звернувся в деканат за допуском до екзаменів, оскільки пропустив сесію. Федір Андрійович підписав на один іспит. Аби не ходити вдруге, я попросив і решту, але він заперечив. Твердим голосом, дивлячись прямо у вічі, відрубав:

- Спочатку здай перший, потім знову прийдеш.
- А чому не можна зразу взяти?
- Формальні справи вирішуються формально, запам'ятай.

Звісно Федір Андрійович не був диктатором, але в адміністративних справах послаблень не допускав.

Коли скінчилося студентське життя, я висловив намір їхати на периферію вчителем хемії. Декан такий вибір підтримував з ентузіазмом.

– Йдіть працювати в школи, – напучував він студентів. – Піднімайте освітній рівень народу.

Тепер, коли сплигло багато років, і ретроспективно можна оцінити вагомість вкладених зусиль в організацію факультету, вартує детальніше висвітлити життєвий шлях першого декана. Інформацію почерпнуто з його особової справи, котра зберігається в архіві Львівського національного університету ім. Івана Франка.

Народився Федір Деркач 9 лютого (23 лютого за новим стилем) 1908 року в селі Софіївка Лисогорської волости Єлисаветградського повіту Херсонської губернії (тепер Первомайського району Миколаївської області) в селянській родині. Батько Андрій Леонтійович (1884–1943) числився бідняком. Про матір Лукію Федотівну відомо, що народилася 1885 року. Окрім Федора, в родині були молодші діти Іван, Марія та Ілля.

Здобувши початкову освіту, у вересні 1924 року вступив до сільськогосподарської школи в селі Благодатне тодішньої Одеської (тепер Миколаївської) області, а через три роки – до сільськогосподарського технікуму в селі Мигія (тепер Первомайського району Миколаївської області). Проте у січні 1928-го важко захворів і в березні змушений був покинути навчання. Та вже у квітні Федір подався на педагогічні курси при педагогічному технікумі в колишньому містечку (від жовтня 1925 року селище міського типу) Добровеличківка тодішньої Одеської (тепер Кіровоградської) області. Звідси простелився його педагогічний шлях. Від вересня 1928-го він працював учителем семирічної школи в селищі міського типу Голованівськ нинішньої Кіровоградської області. Наступного року ще спробував повернутися на агрономічну стежу, вступивши у вересні 1929 року до сільськогосподарського інституту в Херсоні. Однак у листопаді знову важко захворів – як подають документи, важкою формою малярії, і вдруге змушений був покинути навчання. Від грудня 1929-го Федір працював учителем початкової школи в рідній Софіївці. Того ж року батьків записали до місцевого колгоспу ім. Сталіна, туди ж пізніше втрапила і його молодша сестра Марія. Натомість брат Іван, народжений 1909 року, пішов його стопами і згодом став директором середньої школи в селі (колишньому містечку) Лиса Гора нинішнього Первомайського району на Миколаївщині.

У вересні 1930 року Федір Деркач вступив до Харківського університету на хемічний факультет і вже студентом п'ятого курсу розпочав викладацьку кар'єру на кафедрі якісного аналізу. По закінченні навчання був зарахований до аспірантури Науково-дослідного інституту хемії Харківського державного університету; її, починаючи з вересня 1935-го, проходив у лабораторії металознавства під керівництвом професора Г.І. Петренка. Цим періодом датована його перша наукова праця «Каустифікація соди піритними огарками» у співавторстві з М.С. Новаківським, опублікована в «Наукових записках Харківського Державного університету» в 1937 році українською мовою – її попередньо захистив як студентську дипломну

роботу. Друга стаття «Відманштеттенова структура в сплавах алюміній-срібло» у співавторстві з Г.І. Петренком опублікована в «Українському хемічному журналі» за 1938 рік теж українською мовою. Навчаючись в аспірантурі, Федір Андрійович продовжував асистентську діяльність на кафедрі якісного аналізу. По закінченні працював від вересня 1938 року інженером-дослідником центральної лабораторії Харківського турбогенераторного заводу, та вже через рік після захоплення Червоною армією Західної України у вересні 1939-го за комсомольською путівкою був скерований до Львівського університету імені Яна-Казимира.

Зі встановленням режиму Перших совітів у Західній Україні московським керівництвом було поставлено завдання советизації тутешніх навчальних закладів та імітації їхньої українізації. З цією метою сюди направляють перевірені педагогічні кадри. Разом із Федором Деркачем до Львова прибули юрист Микола Паше-Озерський, історики Михайло Марченко (1902–1983), перший радянський ректор Університету (від жовтня 1939 року), Андрій Скаба (1905–1986), майбутній секретар ЦК КПУ з ідеології (1959–1968), і згодом Георгій Биченко (1900–1942), який у вересні 1940-го змінив Марченка на посаді ректора.

Досі Університет мав у своєму складі п'ять факультетів – математично-природничий, гуманістичний, юридичний, медичний і теологічний. Із приходом більшовиків його структура зазнала суттєвої реорганізації. У грудні 1939-го математично-природничий факультет, місяць тому очолений доктором філософії з мінералогії та петрографії українцем Стефаном Біскупським (1900–1942), поділили на фізико-математичний і природничий. Деканом природничого залишили Біскупського, а на фізико-математичний призначили математика світової слави професора Стефана Банаха (1892–1945). Також розділили гуманістичний факультет на історичний та філологічний. Юридичний факультет зберегли, теологічний – закрили, а на базі медичного відкрили Львівський державний медичний інститут. Таким чином у складі Львівського університету лишилися п'ять факультетів.

Від 9 жовтня 1939 року Федір Деркач працював старшим викладачем кафедри неорганічної хемії, яку очолював професор Влодзімеж Тшебятівський (1906–1982), обраний минулого року за Польщі Інтербеллом. У скорому часі Федорові Андрійовичу доручили виконувати обов'язки доцента кафедри, а зі створенням хемічного відділу природничого факультету призначили продеканом (заступником декана). Втім така ситуація затрималася недовго. 24 червня 1941 року почалася німецько-радянська війна. Наступного дня Федора Деркача мобілізували до Червоної армії. Забрали на війну і його братів Івана й вісімнадцятилітнього Іллю – обидва без вісти пропали на фронті. Батьки й сестра залишилися на окупованій території.

Про військовий шлях Федора Андрійовича відомостей не маємо. Проте можна реконструювати кінцевий етап, аналізуючи мапу військових дій. На початку 1943 року він вірогідно перебував у складі одного з підрозділів Південного фронту, яким командував генерал-полковник Андрій Єрьоменко (1892–1970), уродженець Харківської губернії (нині Луганщина). Членом Військової ради фронту в той час був майбутній перший секретар ЦК КПРС Микита Хрущов (1894–1971). Їм протистояла німецька Група армій «Дон» під орудою генерала-фельдмаршала Еріха фон Манштайна (1887–1973). Після оточення німецьких армій під Сталінградом війська Південного фронту отримали завдання рухатися на Донбас, заодно перешкоджати відступові німців із Північного Кавказу. Цьому протривав Єрьоменко, маючи амбіцію довершити розгром у Сталінградському мішку, тож його 2 лютого 1943 року відкликали до Москви. Подальшими операціями коман-

дував начальник штабу Південного фронту генерал-майор Іван Варенніков (1901–1971). За той час німці переформатували сили, на базі Групи «Дон» було створено Групу армій «Південь» під команду того ж Манштайна. Однією з ліній німецьких укріплень був Міус-фронт – потужна глибоко ешелонована смуга стратегічної оборони від Азовського моря і Таганрога уздовж Міус-ріки до міста Красний Луч. Високий правий берег ріки із численними скелями й урвищами був усяяний німецькими вогневими точками, натомість пологий заболочений лівий берег ускладнював наступ. У лютому 1943-го війська Південного фронту спробували вийти на Міус, але німці в контрнаступі відкинули їх назад і ще пів року утримували ці рубежі.

Головним осередком зудару було селище Матвеев Курган на ріці Міус. Саме тут 2 березня 1943 року рядовий Федір Деркач зазнав важкого поранення правої руки. Тривалий час лікувався в госпіталі у Железноводську, доки в липні його, як непридатного до військової служби, інваліда війни III групи, евакуювали до Казахстану. Тут працював заступником начальника з політмасової роботи в Актюбінському обласному управлінні трудових резервів. Сюди у жовтні наступного року дійшла до нього звістка від в. о. ректора Паше-Озерського.

На той час у Львові було відновлено радянський режим і Львівський університет зазнав повторної реорганізації. На базі однойменних відділів природничого факультету, що існували за Перших совітів, було створено геолого-географічний, біологічний та хемічний факультети. Попередній декан Стефан Біскупський помер за нацистської окупації. Професор Владзімеж Тшебятівський у 1945-му репатріював до Вроцлава; на його місце завідувачем кафедри неорганічної хемії прибув доцент Євген Черкашин (1905–1982), випускник Харківського університету, уродженець Волині.

У результаті перемовин Федір Деркач 1 березня 1945 року повернувся на кафедру неорганічної хемії старшим викладачем; водночас йому доручили виконувати обов'язки завідувача кафедри аналітичної хемії. 15 березня Федір Андрійович очолив новостворений хемічний факультет.

Як виглядає, цей період у його житті був надзвичайно насиченим і складним. Попри звичне педагогічне навантаження на плечі декана ліг величезний організаційний тягар зі забезпечення навчального і наукового процесу. Можна тільки уявити собі обсяг справ – комплектація аудиторного фонду, ремонт приміщень, забезпечення спеціальними меблями і технічним обладнанням навчальних лабораторій, добір викладацьких кадрів, формування факультетської спеціалізованої вченої ради, створення аспірантури. А ще належало підтримувати ідеологічну дисципліну, аби уникнути звинувачень у сприянні антирадянським настроям серед викладачів і студентів. Попри те, що завідування кафедрою аналітичної хемії у скорому часі перейняв доцент Никифор Круговий (1902–1962), який прибув із Дніпропетровського університету, Федорові Андрійовичу доручили керівництво партійною організацією Львівського університету – як ветерану війни і членові ВКП(б) від жовтня 1940 року. Секретарем університетського парткому він числився від літа 1945-го до весни наступного року.

Десь у той час Федір Деркач одружився зі студенткою Львівського університету Емілією Коноваленко (нар. 1927 р.), уродженкою села Андріївка Широківського (тепер Криворізького) району Дніпропетровської області. Подружжя замешкало на вулиці Жулінського (тепер Філатова). У 1949 році в них народилася дочка Галина, через три роки – друга дочка Людмила. Закінчивши у 1950-му хемічний

факультет, Емілія Архипівна залишилася працювати в університеті асистенткою – спочатку на кафедрі неорганіки, а з 1951-го – на кафедрі фізичної та колоїдної хемії.

Тоді ж Федір Андрійович зосередився на науково-дослідницькій роботі, готуючи до захисту кандидатську дисертацію. У Міністерстві вищої освіти звернули увагу на відсутність вченого звання і наукового ступеня і не затвердили його на посаді декана, затримавши в статусі виконувача обов'язків. Втім через два роки рішення переглянули. Тоді ж у 1949-му в «Журнале общей химии» була опублікована третя з черги наукова стаття Федора Деркача «Хімічні реакції інтерметалічних фаз. 1. Руйнування інтерметалічних сполук Ag_6Al_2 і Mg_2Pb » у співавторстві з Євгеном Черкашиним і С. Пржеволоцькою.

29 червня 1951 року Федір Андрійович успішно захистив дисертацію «Про взаємодію сплавів Zn–Sn, Cd–Bi і Zn–Cd з розчинами соляної кислоти» і 2 липня вчена рада Львівського університету присвоїла йому науковий ступінь кандидата хемічних наук. 3 вересня вчена рада хемічного факультету під головуванням професора Олександра Юрженка (1910–1999) рекомендувала обрати Федора Деркача на вакантну посаду доцента кафедри неорганічної хемії. Та лише 22 вересня наступного року вчена рада університету під головуванням ректора Гурія Савіна (1907–1975) погодилась із цим рішенням. І вже новий ректор Євген Лазаренко (1912–1979) 1 грудня 1952 року підписав наказ про затвердження його на цій посаді.

Деркач Ф.А. 1953 р.

На цей період припадає моє навчання на хемічному факультеті і безпосереднє знайомство з Федором Андрійовичем. Згодом, відпрацювавши три роки вчителем у себе на малій батьківщині, я у 1960 році вступив до аспірантури на кафедрі фізичної та колоїдної хемії. Декан звісно не оминав аспірантів своєю увагою і не забував про суспільно-політичне навантаження для нашого брата – звітувати про проведення навчальних робіт на кафедрах, про наукову діяльність серед студентів і викладачів, опікуватися громадсько-політичними заходами тощо. Попри те, що для мене як аспіранта додаткового осіннього набору «поважного» доручення не залишилося, він все ж знайшов вихід – мені загадали курувати роботу факультетської організації ДТСААФ (Добровільного товариства сприяння армії, авіації і флоту). Необхідно було виявляти серед студентів і співробітників кафедр аматорів волейболу, плавання, кульової стрільби, залучати їх до міжфакультетських змагань, сприяти, аби займали призові місця і таке інше.

Деканат хемічного факультету.
Сидять зліва направо В. Золотухін, М. Землянський, О. Юрженко,
Ф. Деркач, Є. Черкашин. 1963 р.

Десь у той час Федір Андрійович ініціював реконструкцію хемічного корпусу на вулиці Ломоносова (нинішній Кирила і Мефодія), зокрема надбудову другого і третього поверхів – завдяки цьому лабораторно-авдиторний фонд збільшився понад утричі. Також він наполіг на зведенні у внутрішньому дворіку спеціалізованого приміщення для кондиціонування повітря задля покращення умов праці в лабораторіях. За аналогією зі сумновідомим капищем у центрі червонозоряної столиці, ми іронічно прозвали його «мавзолеєм».

20 квітня 1964 року наказом Міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР Федір Деркач був призначений проректором із наукової роботи Львівського університету. На посаді декана його заступив доцент кафедри неорганічної хемії

Євген Гладишевський (1924–2012). У новому амплуа Федір Андрійович намагався не відставати від світових тенденцій та ініціював відкриття на факультеті кафедри хемічної кібернетики і технології. Її укомплектували у 1967 році за рахунок кадрів кафедри фізколоїдної хемії, завідування доручили молодому доцентові Михайлові Солтису (1936–2018). На посаді проректора Федір Андрійович пропрацював сім років – до 7 травня 1971 року, не пориваючи з викладанням на кафедрі неорганічної хемії, і повернувся туди доцентом. Його наступником на посаді проректора став той же Євген Гладишевський. На жаль, кафедра кібернетики в нових умовах не вижила. На факультеті не бракувало скептиків, у Міністерстві теж змінилися пріоритети і вже 1973 року її закрили.

Наша остання зустріч із незабутнім деканом відбулася влітку 1981 року. Я повертався зі своєї хроматографічної лабораторії, що тоді містилася на кафедрі загальної гігієни Львівського медичного інституту; ми зупинились поговорити у сквері недалеко від гігієнічного корпусу. Федір Андрійович розпитував про перспективи нашої наукової діяльності, схвально відгукнувся щодо хроматографічного дослідження цеолітних адсорбентів. Про себе повідомив коротко, що вже оформив пенсію, але залишив собі викладання неорганічної хемії студентам-вечірникам – як висловився, «для душі».

Ця ідилія однак не тривала довго. 1 вересня 1982 року Федір Андрійович вийшов на пенсію остаточно. Помер 3 вересня 1987 року, похований на Янівському цвинтарі у Львові.

Пам'ятник на могилі Деркача Ф.А. на Янівському цвинтарі у Львові.

У науковому доробку Федора Деркача понад 40 наукових і навчально-методичних праць. Цінними серед них є публікації про залежність хемічних властивостей інтерметалічних сполук від їхнього хемічного складу. Важливим і своєчасним став його «Практикум з неорганічної хемії», виданий 1962 року українською мовою у Видавництві Львівського університету та адресований студентам хемічних факультетів університетів. У ньому описується 61 лабораторна робота (понад 700 дослідів) з усіх розділів курсу неорганічної хемії, вміщено понад 600 контрольних запитань і вправ та 475 задач. Значної уваги надано синтезові неорганічних речовин і роботам із кількісними розрахунками. Цей посібник було перевидано Львівським університетом у 1966 році, а в 1978-му – у Києві під назвою «Неорганічна хемія: Лабораторний практикум». На той час переважна більшість навчальної літератури видавалася російською мовою, тож практикум Деркача залишився чи не єдиним україномовним виданням такого профілю. Окрім того, Федір Андрійович підготував ще й посібник для вступників у вищі навчальні заклади, випущений 1968 року у Видавництві Львівського університету під назвою «Хемія».

За участь у німецько-радянській війні його 9 травня 1945 року нагородили медаллю «За победу над Германией», через місяць – медаллю «За доблестный труд»; за сумлінну і плідну працю у 1961-му він був удостоєний ордена Трудового Червоного прапора. Та найважливішою справою життя Федора Андрійовича Деркача залишається організація й розбудова хемічного факультету Львівського національного університету ім. Франка, що став справжньою кузницею з підготовки висококваліфікованих фахівців у галузі хемічної науки.